

تربیت اجتماعی نوجوان از دیدگاه علوی

● بایسته‌های تربیت اجتماعی نوجوانان

از سیره و گفتار امیرمؤمنان علی علیه السلام به خوبی استنباط می‌گردد که حضرت به معاشرت با جمع و جماعت معتقد بوده و گوشه‌گیری و عزلت کلی از مردم را روانمی‌دانستند؛ ولی برای معاشرت و برخورد با مردم، توصیه‌ها و اصولی را گوشزد می‌نمودند. از مجموع سفارشاتش که آن حضرت به فرزنداناشان داشته‌اند، سه محور کلی به دست می‌آید؛ کیفیت معاشرت شایسته با مردم، ارتباطات سازنده با برخی اقشار و بالاخره راه‌های کسب محبوبیت اجتماعی.

الف) کیفیت معاشرت شایسته با مردم
امیرمؤمنان علیه السلام به پیروی از دستور جامع قرآنی و بنا به آیه «محمد رسول الله والذین

معه اشداء علی الکفار رحماء بینهم»^۱ اصولی را بر معاشرت و برخورد مناسب با مردم بیان نموده؛ از جمله:

۱. خوش اخلاقی با مردم

امام علی علیه السلام می‌فرماید:

و حسن الخلق خیر قرین؟ خوش خلقی

بهترین همدم (برای انسان) است.

حضرت راه سلامت ماندن در میان مردم

را، اخلاق نیکو برشمرده و می‌فرماید:

تسلم من الناس بحسن الخلق؟^۲ با

خوش اخلاقی، خود را از شر مردم نگاهدار!

۲. نیکو سخن گفتن با دیگران

حضرت به امام حسین علیه السلام می‌فرماید:

اعلم ای بُنّی انه من لانت کلمته و

وجبت محبته؟ ای فرزندم! بدان هرکس که

سخنش نرم باشد، مهر و محبتش به دیگران

ضرورت یابد.

خداوند، عزّت را مخصوص خود، پیامبر و مؤمنان قرار داده است: ﴿وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَرَسُولُهُ وَلِلْمُؤْمِنِينَ﴾^۹.

حضرت در فراز دیگری در کیفیت سخن گفتن با مردم چنین آورده است:

امیرمؤمنان علیه السلام راه رسیدن به عزّت را، بی‌نیازی از مردم بیان کرده و به امام حسین علیه السلام می‌فرماید:

و لا تقل ما لا تعلم بل لا تقل كلما تعلم و لا تقل ما لا تحبّ ان يقال لك؛ آنچه نمی‌دانی نگو! بلکه هر آنچه می‌دانی، اظهار مکن! نیز حرفی را که نمی‌خواهی به تو بگویند، مگو!

أَيُّ بُنَى! عَزَّ الْمُؤْمِنُ غَنَاهُ عَنِ النَّاسِ؛^{۱۰} فرزندم! عزّت مؤمن به بی‌نیازی از مردم است.

۳. خیرخواهی برای دیگران

۶. عفو و گذشت

حضرت علی علیه السلام به امام حسن علیه السلام می‌فرماید:

یکی از اصول «تربیت اجتماعی» گذشت از خطاهای دیگران است؛ زیرا هر انسانی (غیر از معصومان علیهم السلام) در زندگی مرتکب خطاهایی می‌شود و چه بسا پس از فهمیدن خطای خود، از آن پشیمان شده و قصد تکرار آن را نداشته باشد.

وامحض اخاك التّصيحة حسنة كانت او قبيحة و ساعده على كلّ حال؛ خالصانه برای برادرت خیرخواهی کن، بپسندد یا نپسندد، و در هر حال با او مسیاعدت کن!

حضرت به امام حسن علیه السلام می‌فرماید:

۴. رعایت ادب امام علی علیه السلام به امام حسین علیه السلام می‌فرماید:

واقبل عذر من اعتذر اليك و خذ العفو من النَّاسِ؛^{۱۱} هرکس پوزش طلبد، عذرش را بپذیر و گذشت از مردم را، پیشه خود ساز.

الأدب خیر میراث؛^{۱۲} ادب، بهترین ارث از گذشتگان است.

در جای دیگر می‌فرماید:

در جای دیگر می‌فرماید:

فان العدل مع العفو اشدّ من الضّرب لمن كان له عقل؛^{۱۳} همانا عدالت همراه با عفو برای خردمند، از کتک زدن سخت‌تر است.

دل و جان خود را با ادب روشن و فروزان کن!^{۱۴}

۷. حفظ اسرار

از اینجا معلوم می‌شود که رعایت «آداب اجتماعی» اثر زیادی بر روح و روان آدمی دارد.

در معاشرت با دیگران، گاهی متوجه برخی نکات می‌شویم که آنان دوست ندارند

۵. عزّت نفس

برای عموم افشا شود؛ اینجاست که «حفظ اسرار دیگران»، یک وظیفه اجتماعی خواهد شد.

امیرمؤمنان علیه السلام به امام حسین علیه السلام می‌فرماید:

و من هتك حجاب غیره انكشف عورات بیته^{۱۳}؛ هرکس پرده آبروی دیگران را پاره کند، عیب‌های خانواده‌اش (نیز) بر ملا و آشکار می‌گردد.

از این کلام استفاده می‌شود که افشای عیب‌های پنهانی دیگران، موجب آشکار شدن عیوب خانوادگی انسان نیز می‌گردد و بین این دو، نوعی رابطه علت و معلول برقرار است.

۸. امر به معروف و نهی از منکر

انسان مؤمن نباید تنها به سلامت خویش خرسند باشد؛ بلکه می‌بایست نسبت به محیط زندگی و جامعه خود احساس مسؤلیت کند و با زشتی‌های آن مبارزه نماید و برای زندگی معنوی و اخلاقی جامعه در تلاش باشد.

حضرت به فرزندش امام حسن علیه السلام می‌فرماید:

وأمر بالمعروف تكن من اهله و انكر المنكر بلسانك و يدك^{۱۴}؛ به نیکی امر کن تا از اهل آن باشی و ناپسند را با دست و زبان انکار (و جلوگیری) کن.

ب) ارتباطات سازنده

از دیدگاه حضرت امیر علیه السلام ارتباط و

همنشینی با برخی از اقشار و اصناف، تأثیر شگرفی بر رشد و پیشرفت معنوی و فرهنگی انسان دارد. از این رو، ارتباط با آنان لازم است. آن افراد و اقشار عبارتند از:

۱. دانشمندان

حضرت به امام حسین علیه السلام فرمود:

و من خالط العلماء و قر^{۱۵}؛ هرکس با دانشمندان معاشرت داشته باشد، باوقار گشته و مورد تکریم قرار می‌گیرد.

و در جای دیگر، به فرزندش محمد بن حنفیه می‌فرماید:

یا بَنِي أَقْبَلِ مِنَ الْحُكَمَاءِ مِرَاعِظَهُمْ وَ تَدَبَّرِ أَحْكَامَهُمْ^{۱۶}؛ فرزندم! پنندهای حکیمان را بپذیر و در اندیشه‌های آنان بیندیش.

۲. خویشاوندان

صلة رحم و یا ارتباط عاطفی و صمیمی با بستگان، یکی دیگر از تأکیدات امام علی علیه السلام در «عرصه تربیت اجتماعی» است. با این دستور، همبستگی فامیلی استحکام یافته و اختلافات جزئی تبدیل به بحران و درگیری نخواهد شد.

حضرت به امام حسین علیه السلام می‌فرماید:

و من التَّكْرَمِ صِلَةَ الرَّحْمِ و من یرجوک او یتق بصلتك اذا قطعت قرابتک^{۱۷}؛ ارتباط با بستگان، نشان از بزرگی است. اگر از خویشانت بریدی، دیگر چه کسی می‌تواند به تو امیدوار و یا به پیوندت اطمینان داشته باشد؟

حضرت گاهی سفارش فرموده است:

در صورتی که آنها از تو بریده‌اند، تو
رابطت را با آنان حفظ کن!

و نیز می‌فرماید:

و اکرم عشیرتک فانهم جناحک الذی

به تطیر و اصلک الذی الیه تصیر و بهم

تصل و هم العدة عند الشدة فاکرم کریمهم

و عد سقیمهم و اشکرهم فی امورهم و تیسر

عند معسر لهم^{۱۸}؛ خویشانت را عزیز شمار،

انان بال و پر تو آند که با آنها پرواز می‌کنی و

ریشه تو آند که به آنها باز می‌گرددی و به آنها

بر دشمن چیره می‌شوی. خویشان، ذخیره

روز مبادا هستند؛ کریمشان را گرامی شمار،

بیمارشان را عیادت کن، در کارها شریکشان

ساز و در مشکلات بر آنها آسان گیر.

۳. مؤمنان

ارتباط مؤمنان با یکدیگر، علاوه بر

مینه‌سازی حل مشکلات آنان، موجب

تقویت دین و آیین می‌شود؛ چرا که در عمل،

این مؤمنان هستند که بار حمایت از دین و

حاکمیت آن را به دوش می‌کشند.

حضرت به امام حسن علیه السلام می‌فرماید:

اطع اخاک و ان عصاک و صله و ان

جفاک^{۱۹}؛ از برادرت اطاعت کن، گرچه او از تو

نافرمانی کند و با او ارتباط داشته باش،

هرچند به تو جفا کند!

همچنین می‌فرماید:

احمل نفسک مع اخیک عند صرمة

على الصلّة و عند صدوده على اللّطف

والمسألة و عند جموده على البذل و عند

تباعده على الدنوّ و عند شدته على اللین و

عند جرمه على الاعتذار حتّى کانک له عید

و کائنه ذو نعمة عليك^{۲۰}؛ آنگاه که برادرت از

تو برید، خود را به بیوند وادار و چون اعراض

کرد، بر مهربانی و درخواست و چون دریغ

کرد، بر بخشش و چون روی کرد، بر نزدیکی

و چون درستی کرد، بر نرمی و چون خطا کرد،

بر پوزش، چنان که گویی تو بنده‌ای و او ولی

نعمت.

۴. همسایگان

همسایه، نعمت بسیار خوبی است در

صورتی که انسان قدر و منزلت آن را بداند و

به حقوق و وظائف نسبت به آنان پایبند باشد.

حضرت به امام حسن علیه السلام می‌فرماید:

من حُسن الجوار تفقد الجار^{۲۱}؛ از خوش

همسایگی، احوال پرسی از همسایه است.

۵. اهل خیر

برخی از مؤمنان، پیوسته با امور خیر سر و

کار دارند و مشکلات مردم را با سر پنجه

همت خود رفع می‌نمایند. آنان جسم خود را

به سختی می‌اندازند تا مردم آسوده خاطر

زندگی نمایند. امام علی علیه السلام به فرزندش امام

حسن علیه السلام فرمود:

و لقاء اهل الخیر عمارة القلوب^{۲۲}؛ دیدار

با اهل خیر، موجب آبادی دل‌ها می‌شود.

(ج) راه‌های کسب محبوبیت اجتماعی

نمود که تفصیل آنها به شرح ذیل است:

الف) آسیب‌های معرفتی

بازگشت برخی آسیب‌ها و موانع به بُعد معرفتی و شناختی انسان است؛ اگرچه این آسیب‌ها اثرات عملی فراوانی نیز بر جای می‌گذارند که به اختصار عبارتند از:

۱. خود بزرگ بینی

از آنجا که انسان مؤمن همیشه عظمت و کبریایی خالق خود را در ذهن و خاطره دارد، هیچ‌گاه به خود اجازه گردن فرازی در مقابل دیگران را نمی‌دهد. امام علی علیه السلام به فرزندش امام حسین علیه السلام می‌فرماید:

مَنْ تَكَبَّرَ عَنِ النَّاسِ ذُلٌّ^{۲۵}؛ هرکس در مقابل مردم گردن فرازی کند، خوار و زبون گردد.

۲. تحقیر و کوچک شمردن دیگران

حضرت به امام حسن علیه السلام چنین سفارش فرمود:

یا بَنِي لَا تَسْتَه بِرَجُلٍ تَرَاهُ أَيْدَاءً، اِنَّ كَانِ اكْبَرُ مِنْكَ فَعَدِ اَنْهَ اِبْرُكُ و اِنَّ كَانِ مِثْلَكَ فَهَوِ اُخْوَكُ و اِنَّ كَانِ اصْغَرُ مِنْكَ فَاحْسَبِ اَنْهَ اِبْنِكُ^{۲۶}؛ مبادا کسی را کوچک شماری؛ زیرا یا او بزرگتر از توست، که باید او را به جای پدر خود به حساب آوری و یا همانند توست، که برادر تو است و یا کوچک‌تر از توست، که باید او را فرزند خود محسوب کنی!

۳. بدگمانی

مؤمن می‌بایست نسبت به مؤمن دیگر

هر انسانی علاقه‌مند است که در جامعه محبوب دیگران باشد و مردم او را عزیز بشمارند؛ ولی مهم، پیدا کردن راه‌های مشروع و مفید برای این نیاز روحی است. از مجموع سفارشات امام علی علیه السلام به فرزندش امام حسین علیه السلام دو راه برای کسب «محبوبیت اجتماعی» به دست می‌آید:

اول: نرمی در گفتار؛ حضرت می‌فرماید: «واعلم ای بَنِي اَنْهَ مِنْ لَانَتِ كَلِمَتِهِ وَجِبَتْ مَحَبَّتُهُ^{۲۳}؛ پسر جان! بدان هر که نرم گفتار است، (مردم) دوستش دارند.

دوم: ترک حسادت؛ امام علی علیه السلام می‌فرماید:

و مَنْ تَرَكَ الْحَسَدَ كَانَتْ لَهُ الْمَحَبَّةُ عِنْدَ النَّاسِ^{۲۴}؛ هرکس حسد را وانهد، محبت مردم را (به خود) جلب کند.

● آسیب‌شناسی تربیت اجتماعی نوجوانان

تنها شناخت حقیقت صحیح، کافی نیست؛ بلکه شناسایی آفت‌ها و موانع راه، از اهمیت فراوانی برخوردار است. از این‌رو، در منشور جامع تربیتی امام علی علیه السلام به فرزند نوجوانش، موانع و آفت‌هایی برای تربیت اجتماعی بیان شده است.

در یک تقسیم کلی، می‌توان آن آسیب‌ها را به «آسیب‌های معرفتی»، «آسیب‌های رفتاری» و «آسیب‌های گفتاری» دسته‌بندی

ظلم، نقطه مقابل عدل است و عدل، معانی متعددی دارد. گاهی عدل به معنای «قرار دادن شیء در جایگاه مناسب خود» است و ظلم به معنای مقابل آن.

در برخی استعمال‌ها، عدل به معنای «رعایت حقوق دیگران» آمده است که در این صورت، ظلم به معنای تضییع حقوق آنان به کار می‌رود.

حضرت در مورد ضایع کردن حقوق دیگران می‌فرماید:

لَا تُضَيِّعَنَّ حَقَّ أَخِيكَ اِتِّكَالاً عَلَيَّ مَا بَيْنَكَ وَ بَيْنَهُ فَإِنَّهُ لَيْسَ لَكَ بِأَخٍ مِنْ أُمَّةٍ حَقَّهُ^{۲۹}؛ به اتکای روابط دوستانه، حق برادرت را ضایع نکن، چه آنکس که حقش را پایمال کنی، برادر نتوان گفت.

امام علی علیه السلام بدترین نوع ظلم را، ظلم به افراد ضعیف عنوان کرده و می‌فرماید:

و ظلم الضَّعِيفِ افْحَشُ الظُّلْمِ^{۳۰}؛ ستم کردن بر ناتوان، زشت‌ترین ستم‌هاست.

۳. همنشینی با نا اهلان

اثر همنشینی در اخلاق و رفتار به سرعت آشکار می‌گردد؛ از این رو، سفارش شده که انسان تا می‌تواند با افراد نا آگاه و بی دین همنشینی نداشته باشد.

حضرت علی علیه السلام می‌فرماید:

و اِيَّاكَ وَ مِقَارِبَةَ مَنْ رَهَبْتَهُ عَلَيَّ دِينَكَ^{۳۱}؛ با کسی که دینت را به مخاطره می‌افکند، همنشین مشو!

گمان نیکو داشته باشد و در صورتی که اموری را مشاهده کند که احتمال گناه و پلیدی در آن وجود دارد، باید آن را توجیه نماید؛ مگر در صورتی که گناه بودن آن قطعی و مسلم گردد. امام علی علیه السلام به فرزندش امام حسن علیه السلام می‌فرماید:

و لا يَغْلِبَنَّ عَلَيْكَ سَوْءُ الظَّنِّ فَإِنَّهُ لَا يَدْعُ بَيْنَكَ وَ بَيْنَ خَلِيلٍ صِلِحاً وَ قَدْ يُقَالُ مِنَ الحِزْمِ سَوْءُ الظَّنِّ^{۲۷}؛ مبادا بدگمانی بر تو چیره شود، که میان تو و هیچ رفیقی جای صلح و صفا نمی‌گذارد و گاهی (برای توجیه کار زشت خود) گفته می‌شود: بدگمانی، مقتضای دوراندیشی است!

ب) آسیب‌های رفتاری

در تربیت اجتماعی، برخی رفتارها برخلاف رشد و تکامل جمعی است؛ از این رو، اجتناب و ترک آنها باعث تقویت روحیه جمعی خواهد شد. برخی از این آسیب‌ها عبارتند از:

۱. دشمنی با مردم

دشمنی و کینه توزی با مردم، از امور ناپسندی است که حضرت نسبت به آن هشدار داده است. ایشان به فرزندش می‌فرماید:

إِي بُنَيَّ بِسِّ الرِّزَادِ إِلَى المَعَادِ العَدَوَانَ عَلَيَّ العِيَادِ^{۲۸}؛ پسر جان! چه بد توشه‌ای است برای روز قیامت دشمنی با مردم!

۲. ظلم و تعدی

حضرت در فراز دیگری می‌فرماید:

أَيُّ بُيُوتِ الْعَاقِبَةِ عَشْرَةَ أَجْزَاءَ تَسَعَةَ مِنْهَا فِي الصَّمْتِ إِلَّا بِذِكْرِ اللَّهِ وَوَاحِدٍ فِي تَرْكِ مَجَالِسَةِ السَّفَهَاءِ^{۳۲}؛ فرزندان! سلامت ده جزء دارد، نه جزء آن در سکوت از غیر ذکر

خداست و یک جزئش در همنشینی نکردن با ابلهان. حضرت،

فرزندش را از ارتباط با اراذل برحذر داشته

و می‌فرماید:

وَمَنْ خَالَطَ الْإِنْدَالَ حَقْرًا^{۳۳}؛ هرکس با اوباش ارتباط داشته باشد، خوار و زبون می‌گردد.

ج) آسیب‌های گفتاری

برخی آفت‌های روابط اجتماعی در نوع و شیوه گفتن نهفته است، که انسان مؤمن با حفظ زبان خویش می‌تواند از آنها در امان باشد. بعضی از این آسیب‌ها عبارتند از:

۱. دروغ

حضرت علی عليه السلام در این خصوص می‌فرماید:

و عَاقِبَةُ الْكُذْبِ الدَّمُّ وَفِي الصَّدَقِ السَّلَامَةُ وَعَاقِبَةُ الْكُذْبِ شَرٌّ عَاقِبَةُ^{۳۴}؛ سرانجام دروغ، مذمت و سرزنش مردم است و سلامت، در راستگویی است و عاقبت دروغ، بدترین عواقب است.

حضرت به فرزندش توصیه می‌کند که مستند سخنان تو می‌بایست فرد مورد اعتماد باشد و گرنه ممکن است زبان به دروغ باز شود:

وَلَا تَحَدَّثْ إِلَّا عَنِ ثِقَّةٍ فَتَكُونَ كَاذِبًا وَ

الْكُذْبُ ذَلٌّ^{۳۵}؛ از مردم نامطمئن خبری نقل نکن، که دروغگو درمی‌آیی و دروغگویی، مایهٔ ذلت است.

۲. سرزنش

از نظر حضرت، هرگاه انسان خطایی مرتکب شود، نباید او را زیاد سرزنش کرد؛ زیرا این رفتار باعث کینه توزی شده و اعتماد به نفس او را از بین می‌برد. امام علی عليه السلام به

فرزندش می‌فرماید:

وَلَا تَكْثُرِ الْعِتَابَ فَإِنَّهُ يُوْرِثُ الضَّعِيفَةَ وَ يَجْرُ إِلَى الْبِغْضَةِ^{۳۶}؛ زیاد سرزنش مکن؛ زیرا نتیجه‌اش به وجود آمدن کینه است و منجر به دشمنی می‌شود.

۳. سخن زشت و خنده‌آور

شایسته است که انسان در سخن گفتن به گونه‌ای رفتار نماید تا مورد خنده و تمسخر دیگران قرار نگیرد؛ زیرا این عمل موجب بی‌شخصیتی در اجتماع گشته و از احترام و عزت انسان می‌کاهد. حضرت می‌فرماید:

وَإِيَّاكَ أَنْ تَذْكَرَ مِنَ الْكَلَامِ قَدْرًا أَوْ تَكُونَ مَضْحَكًا وَ أَنْ حَكِيَّتَ ذَلِكَ عَنِ

سرانجام دروغ، مذمت و سرزنش مردم است و سلامت، در راستگویی است و عاقبت دروغ، بدترین عواقب است.

غیرک^{۲۷}؛ مبدا سخنی پلید و یا مضحک بگویی، گرچه آن را از دیگران حکایت کنی!
 ۴. زیاد سخن گفتن

حضرت از زیاد سخن گفتن در مواردی که ضروری نیست، مذمت نموده و می‌فرماید:
 و من کثر کلامه کثر خطاؤه و من کثر خطاؤه قلّ حیاؤه و من قلّ حیاؤه قلّ ورعه و من قلّ ورعه مات قلبه و من مات قلبه دخل التّار^{۲۸}؛ هرکه حرفش زیاد است، اشتباهش بسیار و هرکه اشتباهش زیاد است، حیا و شرمش کم و هرکه شرمش اندک است، پرهیزگاری‌اش اندک و هرکه پرهیزگاری‌اش کم باشد، دلش می‌میرد و هرکه دلش بمیرد، وارد دوزخ می‌شود.

● نتیجه‌گیری

«تربیت» در معنای وسیع، شامل پرورش روح و جسم، فرد و جامعه در عرصه‌های گوناگون است. یکی از ابعاد مهم تربیت، که تأثیر شگرفی بر سایر ابعاد دارد، حیطة اجتماعی آن است. از منظر امام علی علیه السلام «زندگی جمعی»، ضروری است و منشأ پیدایش آن، ترکیبی از امور درونی و بیرونی است.

نظام تربیت اجتماعی، دارای مبانی و زیرساخت‌هایی است که از دیدگاه امام علی علیه السلام اختیار انسان، جمع‌گرایی و پذیرش حقوق اجتماعی، از جمله آن مبانی است.

هدف از تربیت اجتماعی از دیدگاه امام علی علیه السلام تعاون و همکاری برای انجام فرامین الهی است که این امر، خود به قرب الهی و غایت خلقت انسان و جهان برمی‌گردد.

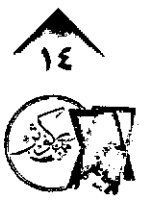
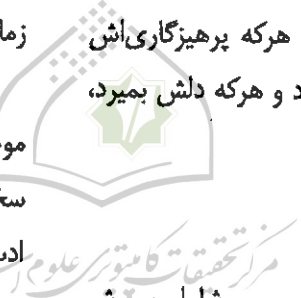
تربیت اجتماعی نوجوانان از دیدگاه حضرت علی علیه السلام دارای سه حوزه روش‌ها، بایسته‌ها و آسیب‌شناسی است.

حضرت در بُعد «روش‌های تربیت اجتماعی نوجوانان»، استدلال، موعظه، الگوپذیری، اعتدال، مشورت تجربه تاریخی و زمان‌شناسی را بیان کرده است.

امام علی علیه السلام در بُعد «تربیت اجتماعی»، موضوعاتی از قبیل: خوش اخلاقی، نیکو سخن گفتن با مردم، خیرخواهی، رعایت ادب، عزت نفس، عفو، حفظ اسرار و امر به معروف و نهی از منکر را طرح کرده است.

حضرت معتقد است که ارتباط با برخی افراد و اقشار، بسیار سازنده است که ارتباط با دانشمندان، خویشتن‌اندان، مؤمنان و همسایگان از آن جمله‌اند.

در نهایت، حضرت راه‌های کسب «محبوبیت اجتماعی» را در دو ویژگی «نرمی در گفتار» و «ترک حسادت» دانسته است. و بالاخره از نظر امام علی علیه السلام تربیت اجتماعی با آسیب‌هایی مواجه است که می‌توان آنها را در سه بُعد معرفتی، رفتاری و گفتاری خلاصه کرد.

۱. قرآن کریم.
۲. تحف العقول، ابومحمد حسن بن علی بن حسین بن شعبه الحرّانی، علمیه اسلامیة، تهران، ۱۳۵۴ ش.
۳. نهج البلاغه، سید رضی موسوی، صبحی صالح، هجرت، قم، ۱۳۹۵ ق.
۴. کنز العمال، علاءالدین علی المتقی بن حسام الدین الهندی، مؤسسه الرساله، بیروت، ۱۴۱۳ ق.
۵. جامعه از دیدگاه نهج البلاغه، ولی‌الله برزگر کلیشمی، سازمان تبلیغات اسلامی، اول، ۱۳۷۲ ش.
۶. جامعه‌شناسی آموزش و پرورش، امان‌الله قرائی مقدم، انتشارات کتابخانه فروردین، دوم، ۱۳۷۵ ش.
۷. تربیت و جامعه‌شناسی، امیل دورکیم، ترجمه علی محمد کاردان، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۶ ش.
۸. اصول تربیت، علی‌اصغر احمدی، انتشارات سازمان انجمن و اولیاء، اول، ۱۳۷۸ ش.
۹. ماهنامه تربیت، وابسته به وزارت آموزش و پرورش، سال دهم، فروردین ۱۳۷۴ ش.
۱۰. مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی، شهید مطهری، انتشارات صدرا، قم.
۱۱. تربیت و شخصیت انسانی، سید مجتبی هاشمی کاوندی، دفتر تبلیغات اسلامی، اول، ۱۳۷۴ ش.
۱۲. الاسلام و اسس التشريع، عبدالمحسن فضل الله، دارالکتاب الاسلامی، بیروت، ۱۳۹۹ ق.
۱۳. جامعه و تعلیم و تربیت، علی شریعت‌مداری، امیرکبیر، تهران، سیزدهم، ۱۳۷۴ ش.
۱۴. نهج السعادة فی مستدرک نهج البلاغه، محمدباقر محمودی، مؤسسه التضامن الفکری، بیروت، اول، ۱۳۸۵ ق.
۱۵. بحارالانوار، محمدباقر مجلسی، داراحیاء التراث العربی، بیروت.
۱۶. غررالحکم، عبدالواحد آمدی، ترجمه محمد علی انصاری قمی.
۱۷. پرورش مذهبی و اخلاقی کودکان، علی قائمی، انتشارات امیری، ۱۳۶۴ ش.
۱۸. نورالثقلین، عبدعلی بن جمعة العروسی الحویزی، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، قم، چهارم، ۱۳۷۳ ش.
۱. فتح / ۲۹.
۲. تحف العقول ص ۹۱.
۳. همان، ص ۸۴.
۴. همان، ص ۷۸.
۵. نهج البلاغه، صبحی صالح، ص ۳۹۷.
۶. ر.ک: تحف العقول، ص ۸۰ و ۸۱.
۷. همان، ص ۸۸ و ۸۹.
۸. همان، ص ۸۳.
۹. منافقون / ۸.
۱۰. تحف العقول، ص ۹۷.
۱۱. همان، ص ۸۸.
۱۲. همان، ص ۸۹.
۱۳. همان، ص ۸۴.
۱۴. همان، ص ۷۲.
۱۵. همان، ص ۸۶.
۱۶. نورالثقلین، ج ۴، ص ۲۰.
۱۷. تحف العقول، ص ۸۴.
۱۸. همان، ص ۸۹.
۱۹. همان، ص ۸۸.
۲۰. نهج البلاغه، ص ۴۰۳.
۲۱. تحف العقول، ص ۸۷.
۲۲. همان، ص ۸۳.
۲۳. همان، ص ۹۳.
۲۴. همان، ص ۹۰.
۲۵. همان، ص ۸۴.
۲۶. کنز العمال، ج ۱۶، ص ۲۱۷.
۲۷. تحف العقول، ص ۸۲.
۲۸. همان، ص ۹۳.
۲۹. نهج البلاغه، ص ۴۰۳.
۳۰. همان، ص ۴۰۲.
۳۱. تحف العقول، ص ۸۱.
۳۲. همان، ص ۹۱.
۳۳. همان، ص ۹۰.
۳۴. همان، ص ۸۲.
۳۵. همان.
۳۶. همان، ص ۸۷.
۳۷. همان، ص ۸۸.
۳۸. همان، ص ۹۰.

